

УДК 930:[329.14(477)+929Грушевський]

В. О. ХОМЕНКО*

**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ
СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ: ІНФОРМАЦІЙНИЙ
ПОТЕНЦІАЛ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ ПАРТІЇ**

Висвітлено питання співробітництва М. Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів. Розглянуто та проаналізовано есерівські партійні документи, які зберігаються у фондах центральних державних архівних установ України, акцентовано увагу на їх значному інформаційному потенціалі щодо різних аспектів участі М. Грушевського у політичній діяльності УПСР в еміграції.

Ключові слова: УПСР; Закордонна делегація (ЗД); М. Грушевський; еміграція; архіви; грушевськознавство.

Співробітництво М. Грушевського та Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) почалося ще з 1917 р. і тривало фактично до 1924 р., коли колишній голова Центральної Ради (ЦР) повернувся з еміграції до Радянської України. Загалом про М. Грушевського написано багато наукових розвідок, статей, монографій та дисертацій. Згадки про його зв'язки з УПСР знаходимо у працях Р. Пирога, В. Тельвака, Ю. Шаповала, І. Верби, С. Плохія, Я. Малика, А. Жуковського, Т. Бевз, Л. Кутілової, В. Марочка¹. Але у більшості досліджень зазначене питання розглядається як одне з багатьох, на ньому не акцентується окрема увага дослідників. Відтак, ретельне опрацювання наукової літератури дозволяє констатувати відсутність спеціальних праць, які б безпосередньо висвітлювали співпрацю М. Грушевського з УПСР. Про це свідчать також відомі широкому колу науковців бібліографічні описи праць про життя та діяльність М. Грушевського². Варто звернути увагу і на слабе вивчення джерельної бази з цього питання.

Загальновідомо, що, коли М. Грушевський повертався до Києва у березні 1917 р., він був членом Товариства українських поступовців. Але потім, врахувавши реалії революційної боротьби і зрозумівши, що політичні ідеї тупівців не відповідають вимогам часу, він переорієнтувався на підтримку УПСР, партійна програма якої багато в чому відповідала його власному баченню майбутнього України. Крім того, есери були селянською партією, а селяни склали переважну більшість насе-

* *Хоменко Віталій Олексійович* – аспірант 3-го року навчання Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

лення України. Відтак, М. Грушевський зробив ставку саме на УПСР. Однак, слід зауважити, що офіційно до складу партії голова ЦР так і не вступив, що зовсім не заважало йому бути одним із її лідерів.

Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. М. Грушевський фактично припинив активну політичну діяльність. До того ж, у травні 1918 р. УПСР розкололася на “боротьбистів” та “центральної течії”. 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади, яка перейшла до Директорії. Нові обставини дозволили колишньому голові ЦР здійснити спробу повернутися у велику українську політику. Важливо, що у цих умовах М. Грушевський вже відкрито виступав як один з лідерів “центральної течії” УПСР. Але на той час він майже втратив свій авторитет в українському політикумі та популярність серед широких народних мас. Відтак, зрозумівши, що нова влада вже не потребує його знань, вмінь та досвіду, М. Грушевський вирішив перенести свою політичну активність за кордон. При цьому слід відмітити, що за межі України він виїхав у якості очільника Закордонної Делегації УПСР (ЗД УПСР), але знову ж таки не будучи офіційним членом партії.

Вважаємо, що різноманітні аспекти співпраці М. Грушевського з УПСР безумовно мали знайти своє відображення в її офіційних партійних документах. Отже, їх джерелознавчий аналіз може суттєво допомогти у з'ясуванні тієї ролі, яку відігравав голова Центральної Ради у діяльності партії українських есерів. Відтак завданням статті буде проаналізувати інформаційний потенціал документів УПСР, які зберігаються в архівних фондах центральних державних архівних установ України.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) варто насамперед звернути увагу на фонд “Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська комуністична партія (боротьбистів) (УКП (боротьбистів) (1917–1920) (об'єднаний фонд)” (Ф. 43), який налічує 109 архівних справ³. Але попри промовисту назву цей фонд досить таки бідний на документи, які б стосувалися взаємовідносин М. Грушевського та УПСР. Лише у справі № 77а знаходимо порядок денний та резолюції I партійної конференції ЗД УПСР, що проходила у Празі з 14 до 19 лютого 1920 р. Звертаємо увагу, що на конференції було заслухано звіт про роботу “закордонної делегації старого складу”. Його зачитав саме М. Грушевський⁴, який, як відомо, очолював ЗД УПСР із моменту свого виїзду за кордон у березні 1919 р. У підсумку “конференція приймає з приємністю цей звіт до відома”, тобто було визнано, що діяльність М. Грушевського на чолі ЗД УПСР цілком відповідала партійній програмі есерів. Крім того, було обговорено програму партії, її тактику, ставлення до Соціалістичного Інтернаціоналу, відносини з іншими партіями тощо⁵. Також на конференції провели вибори “президіума закордонної делегації”,

за результатами яких М. Грушевський став головою ЗД УПСР “згідно призначенню центральним комітетом партії”⁶. Відтак констатуємо, що колишній голова ЦР залишався лідером ЗД УПСР, а тому міг і надалі визначати її політику.

Деякі “есерівські” документи знаходяться і у фонді “Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991)” (Ф. 1). Наприклад, у ньому відклалося звернення ЗД УПСР до закордонного комітету Української комуністичної партії, датоване 24 травня 1920 р., яке було прийняте в останній день роботи III партійної конференції ЗД УПСР, що також проходила у Празі. Прізвище М. Грушевського у ньому не згадується, але зміст джерела дозволяє ще раз з’ясувати особливості партійної програми есерів-емігрантів, яких очолював політик. Загалом такими особливостями є “диктатура трудових мас (пролетаріату і трудового селянства), а також радянський устрій України”⁷. Важливо, що, незважаючи на подібність цих програмових вимог до тих партійних принципів, які декларували російські більшовики, ЗД УПСР чітко визначала свою відмінність від їхньої комуністичної ідеології⁸. А панування більшовиків в Україні вважалося наслідком її окупації військами “совітської Росії”⁹. До того ж, ЗД УПСР заявляла, що вважає радянський уряд Х. Раковського єдиним “фактично існуючим на Україні правительством”, але “знаходиться в опозиції до нього” і бажає поставити питання про рівень довіри “трудова мас” до цього уряду на Всеукраїнському з’їзді рад¹⁰.

Слід звернути увагу і на декларацію ЗД УПСР та III конференції закордонних членів УПСР¹¹. За нею можна детально з’ясувати негативне ставлення есерів до політики С. Петлюри та Варшавської угоди між Українською Народною Республікою (УНР) і Польщею від 21–24 квітня 1920 р., що привели до нової війни на українських землях. Наприкінці документа вказано прізвища есерів, які ухвалювали текст цієї декларації, причому першим стоїть прізвище М. Грушевського, а також зазначено, що він є головою ЗД УПСР та колишнім президентом Української Центральної Ради¹². Документ з аналогічним текстом цієї декларації зберігається й у матеріалах фонду “Колекція документів з історії Комуністичної партії України” (Ф. 57)¹³.

Найбільший інформаційний потенціал стосовно життя та діяльності М. Грушевського беззаперечно міститься у документах родинного фонду “Грушевські” (Ф. 1235), який зберігається у Центральному державному історичному архіві, м. Київ (ЦДАК України). Більшу частину цього фонду становлять документи саме видатного історика. Серед них є і кілька документів про його політичну діяльність у складі УПСР. Спочатку розглянемо протокол наради членів УПСР за кордоном, яка відбулася 25 серпня 1922 р. у Відні. На ній були присутні лише голова ЗД УПСР М. Грушевський та П. Христюк. Обговорювали пропозицію

В. Винниченка, надіслану М. Грушевському листом, про створення об'єднання всіх українських партій за кордоном із метою “переведення позички від європейських урядів і капіталістів для допомоги голодуючим на Україні і... для політичної національної акції”¹⁴. Відповідь ЗД УПСР була негативною: допомогу голодуючим потрібно здійснювати, “не примішуючи до неї політичної акції, яка може пошкодити справі допомоги”¹⁵.

Варто звернути увагу і на протокол зустрічі уповноваженого від ЗД УПСР О. Жуковського з посланцем від ЦК УПСР М. Балашем, яка відбулася у Празі 11 липня 1921 р. Вважаємо, що позиція О. Жуковського на переговорах цілком відповідала поглядам М. Грушевського як лідера ЗД УПСР, отже, з тексту протоколу можемо зрозуміти деякі принципові моменти політичної ідеології колишнього голови ЦР: “...Закордонна Делегація УПСР стала на позицію примирення з комуністами й добивається легалізації партії з тим, що б УПСР могла вести політичну роботу відкрито і сим підкріпити соціалістичну революцію”¹⁶. Важливо, що О. Жуковський згадує про лист ЦК УПСР від 20 березня 1921 р., у якому ЦК “наказує всім закордонним організаціям УПСР підлягати їй (Закордонній Делегації – В. Х.) тримати з нею найтісніші зносини і без її дозволу не робити жадних політичних кроків”¹⁷. Звісно, що такі вказівки ЦК були серйозним аргументом для ЗД УПСР у її конфліктах із празькою групою М. Шаповала. М. Балаш пояснив такі вимоги ЦК “Відсутністю інформації про позицію Закордонної Делегації”¹⁸. Отже, розмова між О. Жуковським та М. Балашем (якщо останній дійсно був представником від ЦК УПСР, у чому постійно сумнівалися есери групи Грушевського) демонструє, наскільки партійні групи в Україні та за її межами перебували в умовах інформаційної ізоляції одна від одної, відтак, не знали реального стану справ, що призводило до непорозумінь та конфліктів. Ще одна згадка про зустріч з М. Балашем є у доповіді О. Жуковського, яку він надіслав ЗД УПСР 16 липня 1921 р.¹⁹ О. Жуковський пише, що поїхав до Праги згідно з постановою ЗД УПСР. У документі згадується і М. Грушевський, який давав завдання О. Жуковському перевірити інформацію про празький студентський соціалістичний гурток та за потреби надати йому матеріальну допомогу²⁰.

Надзвичайно важливим джерелом є повідомлення ЦК УПСР (датоване 20 квітня 1922 р. і підписане В. Голубовичем), надіслане закордонним есерівським партійним організаціям. ЦК УПСР роз'яснює, що “По за межами УСРР ніхто, крім уповноваженої на те З. Д. не має права говорити ім'ям цілої УПСР, репрезентувати її та вступати від її імені в перетрактації з іншими партійними...групіровками”²¹. До того ж ЦК УПСР підтверджував, що всі організаційні рішення ЗД УПСР, інформацію про які він отримав з 9-го числа журналу “Борітеся-Побо-

рете”, “не перевищують наданих З. Д. уповноважень, отже цим самим зостаються в силі й мають партійними товаришами виконуватись”²². Звісно, що такі постанови ЦК УПСР були на користь М. Грушевського та його ЗД УПСР, адже давали серйозні аргументи у протистоянні з іншими, опозиційними есерівськими групами за кордоном.

Важливим документом є відозва голови ЗД УПСР М. Грушевського на засудження Надзвичайним революційним трибуналом УСРР членів ЦК УПСР. Як відомо, політичний процес над есерами відбувався в Києві 22–30 травня 1921 р. До судової відповідальності було притягнуто 5 членів ЦК УПСР: В. Голубовича, І. Лизанівського, Н. Петренка, І. Часника, Ю. Ярослава та двох колишніх членів губернських комітетів партії, які вийшли з УПСР 1919 р. – Г. Сиротенка і С. Остапенка. Засуджених було звинувачено у злочинах, скоєних у 1917–1920-х роках проти більшовиків: організація збройної боротьби при підтримці Антанти та керівництво антибільшовицьким селянським повстанським рухом²³. Звісно, що М. Грушевський як очільник ЗД УПСР не міг на це не відреагувати. У відозві зазначається, що “...арештовання сих наших товаришів...і... засудження... – все се робить із сих фактів оден ланцюг болючих і шкідливих для інтересів соціалістичної революції помилок”²⁴. Більше того, у судовому процесі “яскраво виступає безоглядне бажання нинішніх правлячих кругів УСРР за всяку ціну знищити, здискредитувати УПСР”²⁵. М. Грушевський критикує таку тактику більшовиків, вважає її ударом по українській революції, але залишає за ЗД УПСР право “...вияснення сеї фатальної помилки, необхідності ліквідації сеї шкідливої політики” для “переходу до об’єднання в спільній праці в соціалістичнім будівництві України всіх партій, які стоять на принципах диктатури трудового народу, радянської влади і соціалістичної революції”²⁶. Наголошуємо, що ЗД УПСР не припинила через цей судовий процес своїх перемовин із більшовицькою владою України про можливість легалізації УПСР. Есери не бачили, що більшовицька Росія не є “радянською” у повному сенсі цього терміну і зовсім не збирається будувати соціалістичну республіку, а лише послідовно посилює диктатуру “пролетаріату”. Місця для дійсно радянської України, як того хотів М. Грушевський, у планах російських комуністів не було.

Фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) теж містять документи про діяльність М. Грушевського в есерівській партії. Наприклад, у фонді “Жуковський Олександр Тимофійович – генерал армії УНР, міністр військових справ Директорії УНР” (Ф. 3543) натрапляємо на текст фінансового характеру. Написаний він у Берліні, датується 3 лютим 1920 р. і підписаний головою ЗД УПСР М. Грушевським та членом партії О. Жуковським. У документі дається завдання М. Чечелю “одер-

жати від фінансового агента У.Н.Р. призначені для Делегації кошти²⁷. Ця інформація досить важлива, адже показує, що Директорія УНР, яка у 1919 р. сприяла виїзду колишнього голови ЦР за кордон, протягом певного часу надавала фінансову допомогу ЗД УПСР. Припускаємо, що їхня співпраця могла припинитися у зв'язку з різкою критикою М. Грушевським та його однодумцями по делегації підписаного С. Петлюрою Варшавського договору з Польщею. Звісно, що така позиція голови ЗД УПСР кардинально змінила ставлення Директорії до його діяльності і наслідки не забарилися. У цьому контексті буде доречно згадати розпорядження С. Петлюри, яке він зробив 10 серпня 1920 р. після ознайомлення із звітом за місяць червень Міністерства закордонних справ УНР: “рахую необхідним звернути увагу Міністерства на те, що за кордоном перебуває по українським паспортам сила українських громадян, які провадять злочинну антидержавну роботу своєю агітацією, різними відозвами, заявами і ин., як напр. п. п. Чечель, М. Грушевський, Жуківський, Христюк, Кондрашенко, Микита Шаповал, Штефан і ин. Аби припинити цю злочинну їх роботу Міністерство повинно негайно дати наказ всім нашим Дипломатичним Представникам за кордоном відібрати від них закордонні українські паспорти і тим позбавити їх права перебування за кордоном²⁸. Всі перелічені особи були членами ЗД УПСР, яка, як бачимо, вже втратила підтримку Директорії УНР. Про те, що саме М. Грушевський очолював ЗД УПСР, свідчать інші документи Директорії, яка і надалі відстежувала діяльність як самого політика, так і членів його партійної групи²⁹, помилково вважаючи, що ЗД УПСР “стоїть за Українську Соціалістичну Радянську Республіку / УСРР/ і проти Української Народньої Республіки³⁰. В особовому фонді Б. Матюшенка (Ф. 3850) зберігся список секретарів партій, які входили до II Інтернаціоналу. Серед них фігурує і прізвище М. Грушевського, який був представником УПСР³¹.

Напевно найбільша кількість партійних документів УПСР відклалася у фонді “Празький відділ закордонної організації Української партії соціалістів-революціонерів, м. Прага” (Ф. 3911). Зокрема, слід звернути увагу на протокол наради Закордонного Комітету і Загальних зборів пражської групи УПСР від 24 лютого 1922 р. На ній обговорювалося питання рееміграції до Радянської України. М. Шаповал у своєму виступі згадає слова більшовика Дятлова, “який в своїй агітації проголошував повну можливість повернення укр. емігранта безглядно на його політичне кредо і попередню політичну діяльність [...] вказував на укр. політику уряду Раковського і надзвичайно гостру потребу в технічних робітниках”. І саме після слів Дятлова “група т. Грушевського в справі повороту солідарна з більшовиками³². У той же час на нараді були зачитані листи з вказівками від ЦК УПСР, автором яких називається В. Голубович. Н. Григоріїв виділяє у листах три основні ідеї, які, на

нашу думку, можуть пояснити, крім усього іншого, і бачення проблеми рееміграції М. Грушевським і ЗД УПСР: “1) Ц. К. не на стороні Загор. Комітету. 2) Листи порушують справу повороту політичної еміграції позитивно. 3) Зазначається сумне становище на Україні з політичного боку, як спад революційного піднесення в масах”³³. До того ж М. Шаповал додає, що “Нам приписують підлягати директивам З. Д.”³⁴. Звідси випливає, що саме ЗД УПСР М. Грушевського, а не ЗК УПСР М. Шаповала виконувала усі вказівки ЦК УПСР. Хоча варто враховувати і той факт, що ЦК УПСР перебував на території України і, цілком можливо, що його діяльність контролювали радянські спецслужби. Відтак, постанови та директиви ЦК могли відображати не есерівське, а більшовицьке бачення політичних кроків української еміграції. Гадаємо, що про погляди В. Голубовича та ЦК УПСР на політичне майбутнє України також досить промовисто свідчить лист осередку УПСР у Кам’янці до есерів-емігрантів. З нього дізнаємося про заяву В. Голубовича: “на Україні має підстави окрипитися лише справжня Українська радянська влада, обрана з місцевих рад, обраних місцевим селянським і робітничим пролетаріатом, а не з призначених ревкомів та Всеукраїнських з’їздів селянства і робітництва або представників вільно обібраних рад, а не ревкомів; оперта на свою власну Українську червону армію в фактично самостійній і нікому не підлеглий Укр. Соц. Рад. Респ.”³⁵.

У протоколі засідання Празької групи УПСР, яке відбулося 4 березня 1922 р., знову обговорювалися згадані вище листи від ЦК УПСР. Учасники засідання вказували на те, що в цих листах ЗД УПСР зазначається єдиним правомірним органом есерівської партії за кордоном³⁶. Це створювало проблему для пражан, адже формально вони повинні були виконувати усі вказівки і ЦК, і ЗД УПСР. Але ці вказівки суперечили їхнім політичним переконанням. Наступного разу празька група зібралася на засідання 7 березня 1922 р., на якому М. Шаповал у своєму виступі зазначив, що політичні позиції В. Голубовича та М. Грушевського з підтримки більшовиків є аналогічними³⁷. Відзначимо, що у всіх перерахованих протоколах нарад празькі есери сумнівалися у тому, що есерівська партія на Україні дійсно існувала, а ЦК був здатен приймати самостійні рішення. На засіданні празької групи від 8 квітня 1922 р. есер Станіславський сказав про М. Грушевського, що він “фактично активним членом партії не є і мало робить для ведення політичної акції партії за кордоном”³⁸.

Одним із питань, яке розглядала празька група УПСР на засіданні від 12 грудня 1923 р., було повернення М. Грушевського до України. Н. Григорієв заявив, що “в зв’язку з відїздом до України Грушевського тт. мусять на це відреагувати, надіславши йому листа. Цей лист складений ЗК і переданий групам”³⁹. Есери намагалися цим листом якимось чином вплинути на таке рішення відомого історика і переконати його

не повертатися на Батьківщину. Доречно буде згадати, що цей лист ЗК УПСР під назвою “До Голови Української Центральної Ради пана Михайла Грушевського” зберігається в особовому фонді М. Шаповала (Ф. 3563) у справі № 240. Копія листа російською мовою відклалась у фонді № 357 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського⁴⁰. Згідно із “Щоденником” М. Шаповала, лист був написаний ним особисто в грудні 1923 р.

Опосередковано про приналежність М. Грушевського до есерівської політичної еміграції свідчить і заява колишніх членів Всеросійських Установчих Зборів від України, зроблена 23 січня 1921 р. та підписана М. Грушевським, Н. Григорієвим, М. Чечелем, М. Шаповалом і М. Шрагом⁴¹, адже всі ці особи були лідерами есерівської партії за кордоном.

У фонді № 3911 зберігається копія протоколу засідання Віденської організації УПСР, датованого 9 грудня 1920 р.⁴² Цю копію віденські есери надіслали “довірочно” Празькій групі УПСР. У засіданні брали участь І. Штефан, М. Грушевський, М. Чечель, П. Христюк, М. Шраг. Розглядалися два питання: консолідація українських революційно-соціалістичних сил за кордоном та скликання партійної конференції. Було прийнято рішення про неможливість і небажаність консолідації як з УКП, так і з УСДРП. Питання про конференцію вирішили позитивно. Безумовно, на ці рішення мав великий вплив М. Грушевський як голова ЗД УПСР, членами якої були і решта учасників цього засідання.

Підсумовуючи сказане, можемо зробити такі висновки. По-перше, переважна більшість партійних документів УПСР зберігається в ЦДАГО України, ЦДАВО України та ЦДІАК України. Вони розпорошені по різних фондах, що створює об’єктивні труднощі для опрацювання. По-друге, серед масиву документів УПСР можна виділити і ті, які містять інформацію про співпрацю М. Грушевського з УПСР. У ЦДАГО України вони відклалися у трьох справах трьох фондів, ЦДАВО України – дев’ятьох справах чотирьох фондів, ЦДІАК України – трьох справах одного фонду. Причому, стосуються вони вже еміграційного періоду життя історика (1919–1924 рр.). Документи УПСР про співробітництво М. Грушевського з партією у часи ЦР, Української Держави та Директорії виявленими не були. По-третє, у цих документах знаходимо відомості про різні аспекти участі М. Грушевського у політичній діяльності УПСР пізнішого часу. Так, наприклад, чисельними є згадки про те, що саме відомий історик очолював ЗД УПСР. Повідомляється про конференції есерів за кордоном, у яких активну участь брав і колишній голова ЦР. Також розкриваються особливості партійної ідеології УПСР та політичної програми М. Грушевського. По-четверте, аналіз документів дозволяє по-новому розглядати відносини ЗД УПСР та Директорії. Як показав аналіз джерел, остання протягом певного

часу надавала фінансову допомогу групі есерів Грушевського. По-п'яте, з'ясовуються погляди есерівських груп на можливість і доцільність повернення до України. У тому числі слід відмітити негативну реакцію частини закордонних есерів на рееміграцію М. Грушевського.

¹ *Пиріг Р. Я., Тельвак В. В.* Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2017. С. 402–416; *Пиріг Р.* Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Український історичний журнал. 2006. № 5. С. 4–19; *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 2005. С. 201–228; *Шаповал Ю.* Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: зб. наук. праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора / відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Інститут історії України. В 2-х т. Київ: Інститут історії України, 2004. Т. 1. С. 306–325; *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. С. 223–237; *Малик Я. Й.* Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція : монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. С. 93–154; *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. 2002. № 1. С. 96–125; *Бевз Т. М.* Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Київ, 2002. С. 208–216; *Кутілова Л.* Діяльність Михайла Грушевського у перші роки еміграції // Українська діаспора. 1994. № 5. С. 118–136; *Марочко В.* “Що чути з України і Києва...”: Невідомі листи Михайла Грушевського 1919–1922 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Київ, 2005. Вип. 14. С. 80–93.

² Михайло Грушевський – перший президент України, академік: біобібліографія, (1885–2000 рр.) / уклад.: Б. В. Грановський. Київ: [б. в.], 2001. 384 с.; Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2011 р. Київ: Український інститут національної пам'яті, 2012. С. 386–451.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України : путівник / Держкомархів України, ЦДАГО України; авт.-упоряд.: Б. Іваненко (кер.), О. Бажан, А. Кентій та ін. Київ, 2001. С. 125.

⁴ ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 43. Оп. 1. Спр. 77а. Арк. 1.

⁵ Там само. Арк. 1–2.

⁶ Там само. Арк. 23в.

⁷ Там само. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 206. Арк. 1.

⁸ Там само. Арк. 1–2.

⁹ Там само. Арк. 3.

¹⁰ Там само. Арк. 4.

¹¹ Там само. Арк. 13–14зв.

¹² Там само. Арк. 14зв.

¹³ Там само. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 233. Арк. 19–22.

- ¹⁴ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів, м. Київ). Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 52.
- ¹⁵ Там само. Арк. 52.
- ¹⁶ Там само. Арк. 58.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 33–35.
- ²⁰ Там само. Арк. 33.
- ²¹ Там само. Арк. 56.
- ²² Там само.
- ²³ Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил – С. С. 51.
- ²⁴ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 1.
- ²⁵ Там само. Арк. 1–2.
- ²⁶ Там само. Арк. 3.
- ²⁷ ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 3543. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2.
- ²⁸ Там само. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 417. Арк. 9.
- ²⁹ Там само. Спр. 466. Арк. 27–28, 31–34.
- ³⁰ Там само. Арк. 32.
- ³¹ Там само. Ф. 3850. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.
- ³² Там само. Ф. 3911. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 7.
- ³³ Там само. Арк. 9.
- ³⁴ Там само. Арк. 11.
- ³⁵ Там само. Спр. 60. Арк. 7.
- ³⁶ Там само. Спр. 10. Арк. 14зв.–15.
- ³⁷ Там само. Арк. 16зв.
- ³⁸ Там само. Арк. 28.
- ³⁹ Там само. Спр. 15. Арк. 61.
- ⁴⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 357. Од. зб. 42. Арк. 1–5.
- ⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 3911. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 40–41.
- ⁴² Там само. Спр. 62. Арк. 1–2.

The article deals with the problem of cooperation between M. Hrushevsky and the Ukrainian Party of Socialist-Revolutionaries. The Socialist party documents which are stored in the fonds of the central state archival institutions of Ukraine have been examined and analyzed. A conclusion about their significant information potential in various aspects of M. Hrushevsky's participation in the political activity of the UPRS in emigration has been made.

Key words: the USRP; Foreign Delegation; Mykhailo Hrushevsky; emigration; archives; M. Hrushevsky studies.